

УДК 94: [316.752::63-051:333.21](477.4)«19»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://doi.org/><https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Fareniy I. (2024) The peasantry of Transdnieper Ukraine at the beginning of the 20th century: culture of attitude to land ownership. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 31, 51-62. (in Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

THE PEASANTRY OF TRANSDNIEPER UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: CULTURE OF ATTITUDE TO LAND OWNERSHIP

Abstract. *The historiography states the fact of conviction of the Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century in its right to landed estates. The reason for claims on the land of the nobility is explained by the generally low level of providing the peasantry with land.*

The purpose of the presented article is to find out the cultural and ethical basis of peasant ideas about the right to land, which developed at the beginning of the 20th century.

Scientific novelty of the research results. *It consists in clarifying the following features social culture of the Ukrainian peasantry: the idea of ownership of land is determined by its historical memory, ethics developed by the traditional way of managing and the logic of attitude towards other social strata.*

Conclusion. *The attitude of the Ukrainian peasantry to the land issue was formed as a result of the specifics of historical development and was an element of traditional culture. Legal aspects determined by state legislation regarding land ownership were ignored by the peasantry. The historical memory of the peasant class preserved the idea of the period when the land was at its full disposal. Therefore, the peasantry believed that only it had the right to own land. Landlord (large) land ownership was considered as a result of the illegal taking of their land from the peasants, and should be liquidated. This logic of the origin of land ownership was preserved by the peasantry for centuries, and came with it in the 20th century.*

An argument in favor of seizing land holdings from landowners was also the peasant's idea of work aimed at cultivating the land. The peasantry considered itself as the creator of material goods, and the landlords as dependents. The purpose of labor efforts, from the point of view of the peasants, was to feed themselves. Therefore, according to the version of the peasantry, the landowners had no right to the land, since they did not cultivate it personally and the volume of their land areas exceeded the needs for sustenance.

At the beginning of the 20th century the peasantry, in its views and actions, was in favor of seizing land property from landowners and transferring it to the peasantry for free. The basis for the distribution of landed estates among peasant households was the need for sustenance. Therefore, the number of family members was an argument for claims to a share of the landlord's property. Views on the issue of land ownership were consolidated and did not depend on the property status or educational level of the peasants.

Significant from a cognitive and practical point of view is the study of the consequences of the culture of attitude to the land, formed in the past, for modern conditions.

Key words: *peasantry, culture, land, land ownership, landowners, Transdnieper Ukraine.*

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/><https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. Селянство Наддніпрянської України початку ХХ ст.: культура ставлення до землевласності. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 51-62. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.: КУЛЬТУРА СТАВЛЕННЯ ДО ЗЕМЛЕВЛАСНОСТІ

Анотація. *В історіографії констатується факт переконаності українського селянства початку ХХ ст. у своєму праві на поміщицькі маєтності. Причина претензій на землі дворянства пояснюється загалом низьким рівнем забезпечення селянства землею.*

Мета представленої статті – з'ясувати культурно-етичну основу селянських уявлень про право на землю, що склалися на початку ХХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у з'ясуванні особливості соціальної культури українського селянства: уявлення про належність землі зумовлені його історичною пам'яттю, етикою, виробленою традиційним способом господарювання, та логікою ставлення до інших суспільних верств.

Висновки. Ставлення українського селянства до земельного питання сформувалося внаслідок специфіки історичного розвитку і було елементом традиційної культури. Суто юридичні аспекти, визначені законодавством держави щодо землевласності, селянством ігнорувалися. Історична пам'ять селянської верстви зберігала уявлення про період, коли земля була у її повному розпорядженні. Тому селянство вважало, що тільки воно має право власності на земельні угіддя. Поміщицька (велика) землевласність розглядалася як така, що виникла внаслідок незаконного відібрання у селян їхньої землі й повинна бути ліквідована. Таку логіку походження земельної власності зберігало селянство протягом століть, і з нею прийшло в ХХ ст.

Аргументом на користь відібрання у поміщиків земельних маєтностей також виступало селянське уявлення про працю, спрямовану на обробіток землі. Селянство розглядало себе як творця матеріальних благ, а поміщиків як утриманців. Мета трудових зусиль, з точки зору селян, полягала у прогонуванні себе. Тому, за версією селянства, поміщики не мали права на землю, оскільки не обробляли її особисто і обсяги їхніх земельних площ перевищували потреби у прохарчуванні.

На початку ХХ ст. селянство у своїх поглядах і діях виступало за відібрання у поміщиків земельної власності та передачу її селянській верстві безкоштовно. Підставою розподілу поміщицьких маєтностей між селянськими домогосподарствами виступали потреби у прохарчуванні. Тому кількість учасників сім'ї була аргументом для претензій на частку поміщицького майна. Погляди на питання землевласності були консолідованими і не залежали від майнового становища чи освітнього рівня селян.

Значущим з пізнавальної та практичної точки зору є вивчення наслідків культури ставлення до землі, сформованої у минулому, для сучасних умов.

Ключові слова: селянство, культура, земля, землевласність, поміщики, Наддніпрянська Україна.

Постановка проблеми.

Наукові дослідження, присвячені селянству і земельному питанню початку ХХ ст., пояснюють претензії селянської верстви на поміщицькі маєтності загалом причинами, пов'язаними з недостатнім майновим забезпеченням землеробів. Водночас недостатньо висвітлені культурно-ціннісні аспекти селянської поведінки, що зумовлювали зазіхання на велику земельну власність. Ці аспекти об'єктивно мали принципове значення в умовах революційних потрясінь початку ХХ ст., коли політична активність селянства зумовлювалася, зокрема, його світоглядними орієнтирами.

Також необхідно враховувати, що культурні риси соціуму відзначаються високим рівнем сталості, виникнувши можуть проявляти себе у тривалому історичному часі, протягом історичних епох. Ставлення до права на землю селянства – основної маси українського населення початку ХХ ст. – може мати наслідки й для сучасної культури українців, визначати їх економічну поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній і зарубіжній історіографії констатується факт переконаності українського селянства початку ХХ ст. у своєму праві на поміщицькі маєтності¹. Загалом наукова література стверджує про кризу селянського землезабезпечення як причину претензій на «панську» землю, що зумовило активну участь селянства у революційних подіях початку ХХ ст. Удостоїлися розгляду й проблеми масових свідомісно-психологічних характеристик селянських мас, що визначали ставлення до земельного питання. Так, український історик П. Коріненко вказує, що земля та праця на ній посідали центральне місце у свідомості селянства, були головним предметом його розмислів і виступали способом досягнення найважливіших цілей життя². Ю. Присяжнюк бачить у ставленні селянства до власної фізичної праці на зем-

¹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.96. Київ: Логос, 2013. 37 с.; Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.; Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.; Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.; Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 272 с.; Данилов В. Истоки и начало деревенской трагедии. URL: <http://ladim.org/st008.php>; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. URL: <http://ladim.org/st007.php>; Данилов В. Судьбы сельского хозяйства в России. URL: <http://ladim.org/st006.php>; Кондрашин В. Крестьянство и власть в России: опыт взаимодействия в условиях индустриальной модернизации. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf>

² Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.86 та ін.

лі «осереддя ставлення до світу», яке визначало «етику мислення й поведінки», що, зокрема, давали й право «зазіхати на поміщицьке майно»³. Подібно пояснює ставлення до землі О. Михайлюк, який вказує, що «земельна власність не була лише предметом правових і майнових відносин та суто споживчих потреб, але охоплювала ... широке коло явищ, у тому числі емоційних, світоглядних, символічних, міфологічних тощо»⁴. Селянську вимогу щодо землі історик пов'язує зі специфікою правосвідомості селян, їхнім уявленням про справедливість⁵. На думку С. Корновенка і О. Герасименко, процес духовного розвитку селянства призвів до формування його нового типу – «селянина-ідеомана» – тобто, «схвильованого ідеями» перерозподілу поміщицьких площ на свою користь⁶.

Водночас наукова література не демонструє докладної картини витоків чи факторів формування селянського бачення земельної власності, конкретики змісту селянської масової свідомості, аргументації й логіки селянських уявлень щодо своїх прав на дворянські ґрунти. Очевидно, за селянськими устремліннями щодо поміщицької землі лежав комплекс уявлень і вироблених норм життєдіяльності та ціннісних орієнтацій. Поліпшення землезабезпечення за рахунок «панських» ґрунтів було підсумком акумульованих у селянському середовищі «духовних» шукань і емоційно-психологічного напруження. Цим зумовлена необхідність представленої статті, яка покликана розкрити зміст економічної культури селянської верстви у частині ставлення до землевласності поміщиків. Йдеться про масові уявлення селянства, ґрунтовані на певних ціннісних орієнтаціях, що мали конкретний зміст і сформувалися упродовж відповідних часових просторів, були продуктом чи наслідком дій суспільних чи природних сил.

Мета статті.

Оскільки наукова література у проблемі ставлення селянства до земельного питання загалом зосереджує увагу на недостатньому землезабезпеченні селянських господарств, а соціально-психологічні та світоглядні особливості селянської верстви досліджені недостатньо, ставимо за мету з'ясувати витoki та культурно-етичну основу селянських уявлень про право на землю, що склалися на початок ХХ ст.

Виклад основного матеріалу.

Аграрні проблеми на початку ХХ ст. були однією з найбільш обговорюваних у суспільстві, виступали предметом стурбованості держави і опіки серед громадськості. Сучасники епохи залишили певні свідчення щодо ставлення селянства до землевласності. Відомі інтелектуали епохи присвячували себе дослідженню селянського світогляду. Масові соціально-економічні погляди українського селянства, зокрема, досліджував відомий економіст і правознавець Максим Ковалевський. Вчений відзначав, що у багатьох народів право на землю обґрунтовується першійстю в її обробітку та докладанні до неї трудових зусиль. «...не знайдеться на світі більш поширеного звичаю, – вказував Максим Ковалевський, – ніж той, який полягає у визнанні за першим поселенцем права на виняткове користування землею, що раніше була необроблюваною». Такий порядок економічної діяльності М. Ковалевський вважав характерним й для українських селян, і відомим у формі займанщини. Вчений стверджував, що такий порядок сформувався ще в період давньої Русі – «ще у ту епоху, коли Київ, що нині став центром Малоросії, був на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика». М. Ковалевський вважав займанщину нормою «досить поширеною, ще і в наші дні, у Ма-

3 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С.249–298.

4 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.135.

5 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.247–248.

6 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С.4–7, 32–38, 62, 141–144 та ін.

лоросії і на Україні»⁷, і стверджував, що явище «займанщини», зберегло себе не лише у традиційній свідомості, а й у юридичному аспекті – тобто фігурує у судово-правових справах⁸.

Пам'ять про колишні «займанщини» не полишала селянство через багато років, курсуючи крізь покоління українських хліборобів. М. Драгоманов відзначав, що «ще недавно жили на Україні люди, котрі пам'ятали, як записували у кріпаки вільних людей, що жили на панських землях, як роздавали землі з вільними людьми панам». А далі вказував, що «на всій Україні пам'ятають, що це робила цариця Катерина»⁹. Не дивно, що така пам'ять провокувала справедливі сподівання на повернення колишніх відібраних ґрунтів. На початку 1880-х рр. у селі Оленовці Борзенького повіту Чернігівської губернії розказували, «що всім скоро буде новий наділ». А ще раніше, одразу після реформи 1861 року, селянська думка загалом по Україні дивувалася чому «царь, Олександр II, увільнив кріпаків, – та не вернув їм усієї землі»¹⁰. Відомий громадський діяч і меценат Г. Галаган відзначав, що в повітах Чернігівської губернії «селяни скрізь вперто зупинилися на думці, що буде друга воля», оскільки «земля їх батьківщина і належить їм»¹¹. У цей період, за повідомленням журналу «Основа», в одному із сільських населених пунктів «селяни переконані, що ґрунти і ниви, по завершенню двох років, зробляться їх повною власністю, без всяких викупів»¹².

Не дивно, що ще раніше – у першій половині XIX ст. – селянство також пред'являло претензії на поміщицькі ґрунти¹³. Очевидно, ще існування селянсько-козацької землевласності на порубіжних землях у XVI – XVII ст., на «дикому полі», у період Хмельниччини і Гетьманщини сформувало стійке уявлення про приналежність землі. М. Грушевський зазначав, що селянство в ту епоху стремилось до «гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати»¹⁴. Соціальний досвід ще більш ранніх часів, ніж XVI – XVII ст., міг виступати основою тих устремлінь, про які говорив видатний історик. Адже до середини XVI ст. не більше 20% українських селян знаходилися в кріпосній залежності¹⁵. Витоки селянських уявлень про особисту свободу і право на землю можуть сягати, за справедливою версією Максима Ковалевського, часів «коли Київ ... був на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика»¹⁶.

На підтвердження можливості високої історичної тривалості тяжіння селянства до вільного господарювання скористаємося й висновками М. Покровського. Він констатував свідоме впродовж багатьох віків устремління селянства до самостійного індивідуального ведення господарства за рахунок усунення з економічного життя поміщиків. «... стремління ... селянина стати дрібним самостійним виробником» – «це є стержень усієї руської аграрної історії, починаючи ... з XVI століття, якщо не раніше», – говорив історик¹⁷.

Говорячи про збереження у соціальній пам'яті селянства даних про належність землі, об'єктивно може виникнути питання про спроможність селянства зберігати і передавати історичну інформацію. Адже йдеться про населення з невисоким рівнем освіченості й вод-

7 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3, 12, 32.

8 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.32.

9 Драгоманов М. Українські селяне в неспокоїні роки (1880–1882). *Громада. Українська збірка*. Женева (Geneve), 1882. №5. С.247–248.

10 Драгоманов М. Українські селяне в неспокоїні роки (1880–1882). *Громада. Українська збірка*. Женева (Geneve), 1882. №5. С.247–248.

11 Степович А. 3 подробиць реформи 1861 р. Лист Г.П.Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн.4. С.111–112.

12 Михченко А. Письма из по-над Десны и Сейму. 15 февраля 1862. *Основа*. Санкт-Петербург, 1862. Лютий. Ч.4. С.73.

13 Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №2. С.130–142.

14 Грушевський М. Історія України–Руси. В 11-х кн., 12-ти тт. Т. VII. К: Наукова думка, 1995. С.270.

15 Історія селянства УРСР. Київ: Наукова думка, 1967. Т.1. С.84.

16 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3, 12, 32.

17 Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. С.8–9.

ночас фіксацію даних про великі часові простори та сталі уявлення про минуле впродовж століть. З цього приводу зазначимо: не потрібно недооцінювати історичну пам'ять селянства. Соціальна свідомість цієї верстви, поза сумнівом, містила й образ минулого з тенденцією до прогресування. Історичні відомості, очевидно, передавалися в усній формі від старшого покоління до наступних, а поширення друкованого слова стимулювало процес знайомства з науково-популярними версіями. У 60-х роках XIX ст. у селі Локоток Глухівського повіту Чернігівської губернії була записана історична оповідь місцевого жителя, «що ... має 87 літ», яку його «Покійний дід розказував ... батьку». Батько, своєю чергою, переказав сину, котрий «тоді був хлопцем», а у 1860-х роках досяг вже 87-літнього віку. Оповідь ця цілком адекватно передавала ключові етапи історії України і записувач небезпідставно назвав її «розповідь простолюдина, схожа на історію». За словами селянина, «батько ... гомонів, що давно колись нашу землю розоряли нехрещені люди, кажуть їх звали монголи та татари, та й ще поляки». «... ці нехристи дуже мучили людей», – відзначав селянин-оповідач¹⁸.

Поступово в історичну пам'ять українських селян впліталось друковане слово. Цей процес, зокрема, гарно простежується на пізнавальних інтересах жителів слободи Нікольської Старобільського повіту Харківської губернії. Передусім вони виявляли зацікавленість щодо літератури релігійної тематики. На другому місці – історична проза. Героїка минулих часів від давньої Русі до початку XIX ст. захоплювала увагу селян слободи Нікольської. За словами сучасника, «... селяни полюбляють читати книги історичного змісту, у котрих засвідчується геройство і твердість ..., наприклад про Володимира Рівноапостольного, Ярослава, Володимира Мономаха ... та багатьох інших»¹⁹.

Не дивно, що у загальному арсеналі уявлень про історичне минуле таку визначально значиму для власного існування проблему як приналежність земельних площ селянська масова свідомість наділила неабиякою пам'яттю. Соціально значущі дані, з якими була пов'язана життєдіяльність селянської верстви, зберігалися у масовій свідомості впродовж століть. В уявленнях селянства земля мала визначену приналежність відповідно до історичного права на землю, на яке не впливали зміни у матеріальному становищі чи рівні освіченості. На панських ґрунтах селяни звикли дивитися як на незаконно відібране у них майно. І вже на початку XX ст., як зазначав журнал «Український вісник» («Украинский вестник») про селян Херсонської губернії, «... селяни за переказами знають, що колись увесь новоросійський степ належав селянам»²⁰.

Історичні підстави претендування на поміщицькі маєтності з боку селянства посилювалися й традиційним способом життєдіяльності. Новітня наукова література відзначає домінування патріархального укладу життя²¹. Останнє диктувало логіку ставлення до права на земельні ресурси. Господарювання на традиційних засадах – тобто, коли інтелектуально-освітній фактор економічної діяльності принципової ролі не грає, а фізична праця вимагає постійного застосування, сформував високу соціальну оцінку останньої. Фізична праця, а вірніше – м'язові зусилля, докладені до обробітку ґрунту і зумовлюючі появу харчового продукту, з позиції землеробів, виступали підставою претензій на землю. Цим також селянство пояснювало собі відсутність моральних підстав для існування у поміщиків права на землеволодіння і водночас переконувалося у власному праві на «панські» маєтності.

На початок XX ст. культура ставлення до землевласності реалізувалася в умовах готовності до революційних виступів та модернізації суспільного життя, зокрема у сфері організації господарювання та технічного оснащення сільського господарства. Сучасники відзначали сталість селянських претензій на поміщицьку землю, очікування радикальних змін

18 Танский И. Село Локотки (Глуховского уезда). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов: В губернской типографии, 1866. Кн. I. С. 156–157.

19 Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. I: Старобельский уезд. *Харьковский сборник*. 1894. Вып. 8. Отдел II. С. 176.

20 Херсонцев. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С. 940.

21 Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 23.

та неприязнь до їх противників. Український вчений-економіст Тадей Рильський вказував, що селянство, незважаючи на майнову диференціацію, досить однорідне у господарських поглядах. Існуючий в імперії соціально-економічний лад селянство не сприймає «як останній ... абсолютно нерухомий фазис еволюції». «... в основах народного світогляду, – відзначав вчений, – ... аграрний лад не є підсумковою ланкою ... еволюції суспільних явищ: майбутній розвиток, – на переконання селянства, – розширить земельні права осіб, що обробляють своєю ... працею землю». За висновками вченого, для селянства, «принцип праці ... є головною санкцією права власності». Навіть заможні селяни у стані «спокійного розмислу, що виріс у загальних умовах селянського світогляду» вважали придбання землі шляхом купівлі «марним», оскільки в перспективі «усі землі будуть наділяти кожному на душу і ... у такому випадку ... доведеться отримати і так достатню кількість землі»²².

Подібні масові уявлення фіксували й інші сучасники. Так, відомий інтелектуал своєї епохи Сергій Бородаєвський, який не був схильним применшувати приватновласницькі устремління українських селян, стверджував, що, за селянською версією, у «тих, хто має тисячі десятин» земля насправді «нічия». При цьому С. Бородаєвський відзначав суттєву деталь правового світогляду селян: «вважають безстрокове володіння ідентичним праву власності»²³ – тобто, факт використання землі для селян засвідчував їхнє право власності.

На початку ХХ ст. виразником масових очікувань стали організації Всеросійського селянського союзу в Україні. За висновками дослідників його діяльності О. Федькова і В. Магася, програма цієї громадської інституції відповідала «тогочасному світогляду більшості селян» і відображала прагнення «передати всі землі сільськогосподарського призначення у користування осіб, що оброблятимуть їх силами своєї родини без допомоги найманих робітників»²⁴.

Масові соціально-економічні настрої вивчали й органи правопорядку, констатуючи претензії і зазіхання селян на панські ґрунти. Станом на 1912 р. інформаційні матеріали поліції фіксували, що на Правобережній Україні активно поширювалися чутки про передачу поміщицької землі у власність селян. Однак відсутність ознак реалізації масових очікувань зумовлювала озлоблення селянства проти властей. «... на їхню думку, – зазначалося в одному з документів, – вони одні мають право на дохід із землі. По мірі того, як подібні ідеали селянства не виповнюються і не знаходять підтримки у Державній Думі, росте невимушене, однак уповні виразне почуття озлобленості проти усіх, хто ... перешкоджає втілитися давній мрії»²⁵. Помічник начальника Київського жандармського управління в Черкаському і Чигиринському повітах відзначав «... приховане вороже ставлення до поміщиків, ... казни, власників великих земельних угідь і лісів»²⁶.

Чимало сподівань селянство мало щодо діяльності Державної Думи. З втратою надії на вирішення земельного питання Думою селянська свідомість перейшла на мрії про конфіскацію земель осіб німецької національності та інших власників. За даними помічника начальника Київського жандармського управління в Бердичівському повіту, селяни «чекають ліквідації німецьких маєтків і розподілення землі між малоземельними селянами». Водночас у Черкаському і Чигиринському повітах землероби побоювалися, що конфісковані у німців землі їм не достануться: «віддадуть не селянам, а у руки панів»²⁷. У Чернігівській губернії, за повідомленням помічника начальника губерньського жандармського управління, селяни очікують, що «відібрані у німців маєтки будуть розділені безкоштовно після війни між селя-

22 Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. Киев: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1903. С.2, 4, 24, 26, 53.

23 Бородаевский С. Из поездки по Украине. *Украинский вестник*. 1906. №10. С.732–733.

24 Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С.217 та ін.

25 Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК). Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Ч. 1. Арк. 12, 22.

26 ЦДАК. Ф.274. Оп.4. Од.зб.456. Арк.47 зв.

27 ЦДАК. Ф.274. Оп.4. Од.зб.456. Арк.23 зв., 62 зв.

нами», також «очікується після війни розподіл казенних і монастирських земель між селянами»²⁸.

Авторитетні сучасники подій початку XX ст. відзначали участь у радикальних виступах за ліквідацію поміщицького майна як незаможних, так і заможних селян. С. Вітте констатував, що «у пограбуваннях беруть участь нарівні з селянами малоземельними і навіть чи не більшою мірою селяни, що мають достатню кількість надільної землі, і навіть такі, які придбали у власність декілька десятків десятин землі». Чернігівський губернатор також відзначав, що «у заворушеннях брали участь селяни, що мали до 100 дес. землі» – тобто добре забезпечені землею²⁹. Інший сучасник епохи – історик А. Шестаков – говорив, що відібрання у поміщиків землі – було чітко усвідомленим спільним завданням усіх прошарків селянства, їхньою об'єднуючою платформою соціально-політичної поведінки. Він, зокрема, відзначав, що «у багатьох випадках ініціаторами руху були не бідняки, а середні і заможні селяни – аж до куркульства»³⁰. Тобто, усі прошарки селянської верстви, незалежно від рівня матеріального забезпечення, вважали поміщицькі землі загарбаними дворянами і за справедливих обставин вони мають повернутися у розпорядження селянства. Малоземелля чи інші матеріальні негаразди як причина зазіхань на поміщицьке майно могли лише мобілізувати масове переконання щодо справжнього власника землі – селянина.

На жаль, у сучасній науковій літературі загальноселянське прагнення до ліквідації поміщицького землеволодіння відзначається рідко. Виняток становлять праці О. Михайлюка і П. Коріненка, які вказують, що саме заможні селяни, а також фізично сильні особи, відзначалися найвищою активністю у загарбанні поміщицького майна³¹.

Разом із проблемою селянських претензій на поміщицьку землю, об'єктивно виникає питання про спосіб і порядок її розподілу між селянськими домогосподарствами. Йдеться, словами М. Ковалевського, про так званий «аграрний комунізм»³², в якому сполучалися громадські та водночас індивідуальні форми користування землею. Головне місце в цьому «комунізмові» посідало уявлення про колективність землевласності³³. Організація земельних відносин на звичаєвих колективістських нормах – невід'ємна риса селянської економічної культури, яка категорично ігнорувала навіть державою встановлений правовий режим. Так, у перше десятиріччя діяльності Селянського банку за 90% угод щодо придбання землі стояла громада або група землеробів. Такі купівлі лише формально, за документами, оформлялися як придбання ґрунтів у приватну власність³⁴. Колективна оренда – також характерне господарське явище епохи. Колективні оренди в європейській частині імперії охоплювали 27 % державних земель, зокрема були поширені в Херсонській, Таврійській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях³⁵.

Поміщицька земля в уявленнях селянства становила суспільне надбання і нею мали розпоряджатися селянські громади. Водночас відповідна соціальна логіка землеробів зумовлювала розподіл «панських» ґрунтів у користування окремих домогосподарств. В основі принципу поділу громадських володінь між господарствами у селянства були (як в питанні претензій на поміщицьке майно) також морально-правові підстави.

28 ЦДІАК. Ф.1439. Оп.1. Од.зб.1649. Арк.10.

29 Революция 1905–1907 гг. Документы и материалы. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Книга первая. Часть первая. С.97, 144.

30 Шестаков А. Крестьянская революция 1905–1907 гг. Москва–Ленинград: Госиздат, 1926. С.16, 18.

31 Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.82–83; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.325.

32 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.XI. Кн.1, 2 (май–июнь). С.32.

33 Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: вид. Ю.Чабаненко, 2018. С.215–216, 229.

34 Див.: Скалон В. Крестьянский банк и его недоимщики (Очерк деятельности банка в первое десятилетие (1883–1892 гг.)). *Очерки по крестьянскому вопросу: собрание статей*. Москва: Издание Д.С.Горшкова, 1904. Вып. II. С.68–69.

35 Левитський В. К решению аграрного вопроса. *Аграрный вопрос: сборник статей*. Москва: Беседа, 1907. Т.II. С.247–248.

Низький рівень продуктивності селянських господарств, натуральний характер господарювання сформували стале уявлення, що земля – це засіб прохарчування. Наприкінці XIX ст. тільки десята частина селянських господарств була спроможна мати товарні лишки від виробництва. Майже 70% домогосподарств виробляли продукції менше, ніж необхідно було для прохарчування³⁶. На початок XX ст. українські землероби загалом були спроможними забезпечувати своє прогодування чи підтримувати свої матеріальні статки тільки традиційним способом – за рахунок необхідної земельної площі. Як процитовано в одному з документів органів правопорядку: «Дайте нам тільки землі, а як її обробляти ми самі знаємо»³⁷. Тому поділяти придбані земельні площі між селянськими домогосподарствами, за логікою селянина, можна лише за кількістю учасників господарства-сім'ї – за кількістю їдців.

У травні – червні 1917 р. на Всеукраїнському селянському з'їзді українські землероби, мабуть вперше в своїй історії, докладно сформулювали і відверто оприлюднили власний ідеал соціально-економічного буття. З'їзд висловився за скасування права приватної власності на землю і передачу її селянам на умовах особистого обробітку для задоволення споживчих потреб. Земельні ресурси проголошувалися «власністю всього народу», якою «без викупу» «мають користуватися ... тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками» у межах норми, яка «повинна бути не менше споживчої і не більше трудової». Загальноселянське представництво поставило питання про безумовність втілення у життя його рішень. З цього приводу у резолюції «Про землю» говорилося: «Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити»³⁸.

Подальші наслідки революційної боротьби проявляють себе як підсумок втілення селянської програми аграрних перетворень, реалізацію землеробського ідеалу господарського життя. Йдеться не про ліквідацію поміщицького землеволодіння як такого, а суб'єкта скоєння останнього. У 1922 р. Центральним статистичним управлінням УСРР було проведено обстеження селянських господарств для з'ясування обставин конфіскації поміщицького майна – за словами документу: «у кого і як відбирали землю». Обстеження охопило жителів 91 повіту, 854 волостей, більше 3 тис. населених пунктів УСРР та понад мільйон селянських господарств, які склали 24,4% від загальної їх кількості. В обстеженні однозначно стверджується, що аграрні перетворення були здійснені селянським населенням у самодіяльному порядку без реального впливу органів державної влади чи якого владного режиму. «Боротьба за землю у період 1917 – 1920 рр., – сказано в ньому, – відбувалася, та й не могла не відбуватися, чисто у стихійній обстановці» і «не мало стихійного вкладено місцями і в розподіл земельних фондів, оскільки розподіл цей проводився «своїми силами» і не був завершений землевпорядними роботами». 89% анкет вказують, що земля у власників селянами «відбиралася» впродовж 1917–1920 рр., у деяких повітах ще і в 1921 р. У 27% випадків це здійснювалося «шляхом одноосібних або групових захоплень», а «за допомогою земельних комітетів» – 62%. Земельні комітети лише наприкінці 1917 р. взяли на себе управління процесом передачі земельних площ селянам. Однак не змогли його опанувати – за словами документу: «змінити захватного порядку не змогли, а лише спрямовували його у більш спокійне русло»³⁹. Отже, земельні комітети санкціонували самовільне захоплення поміщицького майна. Селянство було справжнім творцем революційних аграрних перетворень, які втілили його уявлення про право власності, справедливості та порядок користування і господарювання на землі.

Розглядаючи селянське ставлення до землевласності, не можна обійти увагою й способи досягнення бажаного для селянства порядку землекористування. Землероби були не проти

36 Див.: Маресс Л.Н. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Статьи. Санкт-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1897. С.25, 93.

37 ЦДДАК. Ф.336. Оп.1. Од.зб.2997. Арк.87.

38 Цит. за: Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1992. С.23–24.

39 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине по данным анкетного обследования 1922 года. Харьков: Типо-литогр. В-РС УВО им. Фрунзе, [1924]. С.1–3, 25–27.

реалізувати свої прагнення шляхом відповідних рішень державної влади, прийняття бажаних законодавчих актів та їх втілення в життя. Однак на початку XX ст. сподівання на мирний спосіб вирішення питань не змогли прогресувати і проти існуючих порядків селяни почали реалізовувати, за документами поліції, «уповні виразне почуття озлобленості»⁴⁰. Історики характеризують свідомісно-психологічний стан українського селянства цього періоду і викликану ним поведінку поняттями «соціальний бандитизм»⁴¹, «мілітаризація свідомості»⁴², «селянин-ідеома»⁴³, які загалом відображають нестримне бажання і готовність будь-якими засобами ліквідувати існуючий соціально-економічний порядок і досягти ідеалу господарського буття. Очевидно, такий поняттєвий апарат правомірний, бо у 1906 році сучасник подій на сторінках журналу «Український вісник» («Украинский вестник») щодо настроїв селянства вжив поняття «аграрна пристрасть» («аграрное вожделение»). «... аграрна пристрасть, – говорив він, – ... чекала ... сприятливих умов, щоб пробудитися»⁴⁴. У підсумку – на початку XX ст. ставлення до землевласності реалізувалося у селянську революцію.

Висновки.

Ставлення селянства Наддніпрянської України початку XX ст. до проблем землевласності – складник економічної культури селянської верстви. Він сформувався внаслідок специфіки історичного розвитку і за своїм змістом ігнорував суто юридичні аспекти, визначені законодавством держави, базувався на морально-етичних нормах і масових уявленнях про соціальну справедливість. Історична пам'ять селянської верстви зберігала пам'ять про часи, коли земля перебувала в її розпорядженні. Поміщицькі маєтності, за селянськими уявленнями, виникли внаслідок незаконного відібрання землі у селян. Велика землевласність, за оцінками селянської верстви, – явище аморальне. За логікою землеробів, тільки селянство мало право власності на земельні угіддя. Власні уявлення про походження земельної власності селянська верства зберігала протягом століть і з ними прийшла у XX ст. Ці уявлення не залежали від майнового чи освітнього рівня різних прошарків селян, виступали їх консолідуючою культурно-ідеологічною платформою, мали загальноселянський характер.

Селянство розглядало себе як творця матеріальних благ, які створює шляхом обробітку землі, виготовленням продуктів харчування. Інші верстви бачилися селянам як утриманці, які ведуть аморальний спосіб життя, оскільки не займаються землеробством. Мета трудових зусиль, за селянськими уявленнями, може полягати тільки у прогодуванні себе. Тому, враховуючи виняткову соціальну місію забезпечення продовольством та докладання праці до землі, за версією селянства, тільки воно й мало право на земельні ресурси. Водночас поміщики такого права не мали, оскільки не обробляли землю особисто і обсяги їхніх земельних площ перевищували потреби у прохарчуванні.

Висока мета прохарчування зумовлювала відповідний спосіб розподілу поміщицьких маєтностей, ґрунтований на логіці ведення натурального господарства. Поліпшення рівня прохарчування в умовах традиційних агротехнологій було можливим тільки за рахунок збільшення оброблюваних земельних площ пропорційно до кількості учасників домогосподарства. Тому аргументом для претензій на частку поміщицького майна була кількість учасників сім'ї та їхня здатність до трудової діяльності.

Культура ставлення до землі стала ціннісним орієнтиром і своєрідною програмою участі у революційних виступах з метою перерозподілу поміщицького майна на свою користь та реалізації власних соціально-економічних інтересів за своїми уявленнями. Сформована економічна культура ставлення до землі виявилася спроможною реалізуватися у масові дії, спрямовані на соціально-економічні перетворення відповідно до мрій та ідеалів буття селянства.

40 ЦДІАК. Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Ч. 1. Арк.12, 22.

41 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.342 та ін.

42 Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.82–83.

43 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С.4–7, 32–38, 62, 141–144.

44 Херсонєц. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С.942.

Культура ставлення до землі, сформована у віддалені часи середньовіччя і Гетьманщини, для початку ХХ ст. не становила модерного сегменту, не виступала культурою і рушієм технологічного прогресу і товарного виробництва. Селянські уявлення про землевласність – не були цінностями модернізації. Однак, вони об'єктивно виступали формою адаптації до, як на той час, сучасних тенденцій соціально-економічного життя. Селянські свідомі устремління щодо власності на землю були загалом спрямовані на фізичне збереження селянина шляхом функціонування його як самостійного господаря, суб'єкта виробництва. Така обставина давала шанс у певному історичному часі на пристосування до умов модернізації, а з тим і на набуття нової соціокультурної якості, нового культурного обличчя, відповідного до модернізаційних тенденцій.

Перспективи подальшої розробки проблеми.

З пізнавальної й практичної точок зору є важливим вивчення наслідків селянських уявлень про землю минулих епох для сьогодення. Адже такого роду уявлення можуть зумовлювати характер господарського життя, настрої та економічну поведінку нинішнього населення України. Знання про масові уявлення може посприяти виробленню економічної політики з урахуванням господарського мислення сучасних українців та обрання доцільних форм організації економічного життя.

Фінансування дослідження.

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Borodaevsky, S. (1906). Yz poezdky po Ukrayne [From a trip to Ukraine]. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 10, 731–737. [in Russian].
2. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.274, Op.4, Od.zb.456, 85 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 4, storage unit 456]. [in Russian].
3. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.336, Op.1, Od.zb.2997, 182 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 336, description 1, storage unit 2997]. [in Russian].
4. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.442, Op.861, Od.zb.259, Ch.1, 156 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 861, storage unit 259 (1)]. [in Russian].
5. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.1439, Op.1, Od.zb.1649, 66 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 1439, description 1, storage unit 1649]. [in Russian].
6. Danilov, V. Ystoky y nachalo derevenskoj tragedyy [Origins and beginning of village tragedy]. Retrieved from <http://ladim.org/st008.php> [in Russian].
7. Danilov, V.P. Krest`yanskaya revolyucyya v Rossyy, 1902–1922 gg. [Peasant revolution in Russia, 1902–1922]. Retrieved from <http://ladim.org/st007.php> [in Russian].
8. Danilov, V. Sud`by sel`skogo khozyajstva v Rossyy [Fate of agriculture in Russia]. Retrieved from <http://ladim.org/st006.php> [in Russian].
9. Dragomanov, M. (1882). Ukrayins`ki selane v nespokojni roky (1880–1882) [Ukrainian peasants in the turbulent years (1880-1882)]. *Gromada. Ukrayins`ka zbirka [The community. Ukrainian collection]*, 5, 242–270. [in Ukrainian].
10. Fed`kov, O., & Mahas`, V. (2011). «Selianstvu – vladu i zemliu». Vserosiiskiy selianskyi soiuz v Ukraini [«To the peasantry - power and land». All-Russian peasant union in Ukraine]. Kam`ianets-Podilskyi: Kam`ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].

11. Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriya Ukrainy–Rusy [History of Ukraine–Rus]*. (Vol. VII). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. (1967). *Istoriya selyanstva URSR [History of the peasantry of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]*. (V.1). Kyiv: Naukova dumka. 552 p. [in Ukrainian].
13. Khersonets (1906). Agrarnyi ocherky [Agrarian essays]. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 14, 940–947. [in Russian].
14. Khmil, I.V. (1992). Pershyj Vseukrayins`kyj selyans`kyj z`yizd (28 travnya – 2 chervnya 1917 r.) [The First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28 – June 2, 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Kondrashin, V. Krest`yanstvo y vlast` v Rossyy: opyt vzaymodejstvyya v uslovyiyax yndustrial`noj modernyzacyy [Peasants and power in Russia: the experience of interaction in the conditions of industrial modernization]. Retrieved from <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf> [in Russian].
16. Korinenko, P. (2014). *Istoriya ukrayins`kogo selyanstva [History of the Ukrainian peasantry]*. Ternopil`: TNPU. [in Ukrainian].
17. Korinenko, P. (2022). Zemel`ne pytannya v istorychnij doli ukrayins`kogo selyanstva. Poglyad kriz` viky [The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages]. Ternopil`: TNPU. [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S. & Gerasimenko, O. (2017). Selyanyn-buntar. Selyans`ka revolyuciya v Ukraini 1902–1917 rr. [Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].
19. Kovalevskiy, M. (1892). Trud, kak ystochnyk prava sobstvennosti na zemlyu v Malorossyy y na Ukrainy [Labor as a source of land ownership in Little Russia and Ukraine]. *Yurydycheskyi vestnyk [Juridical Herald]*, XI (1–2), 3–35. [in Russian].
20. Kovaleva, N. (2020). Selyans`ka revolyuciya v Naddnipryans`kij Ukrainy (1902–1922 rr.) [Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Kryzhanivska, O. (2007). Social`ni nastroyi ta uyavlennya selyan Pravoberezhnoyi Ukrainy u 20-x – 50-x pp. XIX st. [Social moods and perceptions of the peasants of Right Bank Ukraine in the 20s - 50s pp. 19th century]. *Ukrayins`kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 2, 130–142. [in Ukrainian].
22. Kudinov, D. (2015). Selyans`kyj rux u Naddnipryans`kij Ukraini v 1900 r. – lyutomu 1917 r.: istoriografiya [Peasant movement in Dnipro Ukraine in 1900 – February 1917: historiography]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Levytskyi, V. (1907). K reshenyyu agrarnogo voprosa [To the solution of the agrarian question]. In: *Agrarnyj vopros [Agrarian question: collection of articles]*. (V.II, pp.237–260). Moskva: Beseda. [in Russian].
24. Maress, L. (1897). Proyzvodstvo y potreblenye xleba v krest`yanskom xozyajstve [Production and consumption of bread in the peasant household]. In: *Vlyyanye urozhaev y xlebnux cen na nekotorye storonu russkogo narodnogo xozyajstva. Stat`y [The influence of harvests and bread prices on some aspects of the Russian economy. Articles]*. (pp.1–96). Sankt-Peterburg: Typografyya V.Kyrshbauma. [in Russian].
25. Materyaly dlya etnografycheskogo yzuchenyya Xar`kovskoj gubernyy: Starobel`skyj uezd [Materials for the ethnographic study of the Kharkiv province: Starobelsky uyezd]. (1894). *Harkovskij sbornik [Kharkiv collection]*, 8 (II), 1–384. [in Russian].
26. Mikhailuk, O. (2007). Selyanstvo Ukrainyv pershi desyatylittya XX st.: sociokul`turni procesy [The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes]. Dnipropetrovs`k: Innovaciya, [in Ukrainian].
27. Myxchenko, A. (1862). Pys`ma yz po-nad Desny y Sejmu. 15 fevralya 1862 [Letters from across the Desna and the Sejm. 15 February 1862]. *Osnova [Basis]*, 4, 71–74. [in Russian].

28. (1957). *Revolyucyya 1905–1907 gg. Dokumenty y materyaly* [Revolution of 1905–1907 in Russia. Documents and materials]. (Book 1, Part 1). Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR. [in Russian].
29. Pokrovskiy, M. (1924). *Ocherky russkogo revolyucyonnogo dvyzhenyya XIX – XX vv.* [Essays of Russian revolutionary movement during XIX – XX centuries]. Moskva: Krasnaya nov`. [in Russian].
30. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrayins`ke selyanstvo Naddnipyrians`koyi Ukrayiny: sociomental`na istoriya drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian Peasantry of Nadnipriansk Ukraine: A Sociomental History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries]. Cherkasy: Vertykal`. [in Ukrainian].
31. Rylskiy, F. (1903). *K yzuchenyyu ukraynskogo narodnogo myrovozzrenyya. Ekonomycheskye otnoshenyya* [To the study of the Ukrainian national worldview. Economic relations]. Kyev: Typ. Ymperatorskogo Unyversyteta sv. Vladymyra. [in Russian].
32. Shestakov, A. (1926). *Krest`yanskaya revolyucyya 1905–1907 gg.* [Peasant Revolution of 1905–1907 years in Russia]. Moskva–Leningrad: Gosyzdat. [in Russian].
33. Shcherbatiuk, V. (2013). *Selyans`kyj povstans`kyj rux v Ukrayini 1917–1921 rokiv: ukrayins`ka istoriografiya* [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: Logos. 37 p. [in Ukrainian].
34. Skalon, V. (1904). *Krest`yanskyj bank y ego nedoymshhyky (Ocherk deyatel`nosty banka v pervoe desyatyletye (1883–1892 gg.))* [Peasant's Bank and its defaulters (An outline of the bank's activities in the first decade (1883–1892))]. In: *Ocherky po krest`yanskomu voprosu* [Essays on the peasant question: a collection of articles] (V.II, pp.1–71). Moskva: Yzdanye D.S.Gorshkova. [in Russian].
35. Stepovych, A. (1927). *Z podrobycz` reformy 1861 r. Lyst G.P.Galagana pro jogo kozelec`kyj i prylyucz`kyj mayetok* [From the details of the reform of 1861, a letter from G.P. Galagan about his Kozelets and Pryluky estate]. *Ukrayina [Ukraine]*, 4, 111–112. [in Ukrainian].
36. Tansky`j, Y. (1866). *Selo Lokotky (Gluxovskogo uezda)* [The village of Lokotky (Hlukhiv uyezd)]. *Zapysky Chernygovskogo gubernskogo statystycheskogo komyteta* [Notes of the Chernihiv Provincial Statistical Committee], 1, 153–207. [in Russian].
37. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporatyvnisty i byurokratyzmom: samovryaduvannya selyan u Rosijs`kij imperiyi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Cherkasy: Yu.Chabanenko. [in Ukrainian].
38. Yakimansky, V.A. (1924). *K ytogam agrarnoj revolyucyy na Ukrayne po dannym anketnogo obsledovannya 1922 goda* [To the results of the agrarian revolution in Ukraine according to the questionnaire survey of 1922]. Har`kov: Typo-lytogr. V–RS UVO ym. Frunze. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 27.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024